

УДК 316.4.057

Я.Грищенко

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЕКСТРЕМІЗМУ

У сучасному світі екстремізм вважається значною загрозою і потребує детального вивчення. Пріоритетним завданням статті є соціологічне визначення поняття “екстремізм”, розгляд його особливостей та проявів. Головна увага зосереджена на підходах до існуючих дефініцій явища екстремізму та його головних рисах. Також розглядаються індикатори екстремістської діяльності та розробка цього питання в українському законодавстві.

Keywords: *extremism, social extremism, extremist's activity, terminology, legislation.*

Ключові слова: *екстремізм, соціальний екстремізм, екстремістська діяльність, термінологія, законодавство.*

Ключевые слова: *экстремизм, социальный экстремизм, экстремистская деятельность, терминология, законодательство.*

Виникнення екстремізму загалом пов’язується з діяльністю певних соціальних груп, суспільних організацій і політичних сил. Сам екстремізм є суспільно-політичним явищем, котре спрямоване на поширення власної ідеології насильницькими засобами як на суспільство, так і на політичну систему країни.

Існує думка, що екстремізм у своїх найяскравіших проявах неможливий у тоталітарних та авторитарних країнах, де проти інакомислячих індивідів, груп чи організацій застосовуються репресивні заходи, які не дозволяють здійснювати подібну діяльність. Будь-який прояв у ідеології – а екстремізм розглядається як схильність до крайніх поглядів та дій – вважається таким, що несе потенційну загрозу існуючому суспільному порядку і режиму, який, власне, контроль і забезпечує [1, с. 39].

На теренах Східної Європи про екстремізм почали згадувати в час, коли відбувалися докорінні зміни у соціальному, економічному і політичному житті країни, що підсилювалося невідповідністю законодавства викликам, які до того часу мали, скоріше, латентний і локалізований характер. Соціальна, політична, економічна, расова, національна нетерпимість, агресивні і деструктивні форми самовираження – це лише мала частина того, що найчастіше пов’язується з явищем екстремізму і загрожує не тільки соціальній системі, а й державності. Надто коли вона є багатонаціональною, а соціальна стратифікація починає набирати більш чітких рис [2, с. 20].

Пріоритетним завданням цієї статті є соціологічне визначення поняття “екстремізм”, його особливості та прояви.

У сучасному світі екстремізм вважається значною загрозою. До однієї з головних причин поширення екстремістських рухів можна віднести зміну устрою суспільства на всіх рівнях, яка викликана незавершеною модернізацією, і докорінну зміну тих відносин і зв’язків, які склалися протягом століть. Проблеми призводять до збільшення кількості безробітних, незадоволених життям людей, що лише підживлює процес поширення екстремістських ідей. У такі часи виникають та підсилюються організації та рухи, які сповідують подібну ідеологію.

Витоки екстремізму вкорінені у соціально-економічних кризах, різкому падінні життєвого рівня основної частини населення країни, деформації і кризи влади, бажання окремих соціальних груп прискорити втілення у життя висунутих ними ідей, розпаді існуючої системи цінностей, зростання почуття приниження національної гідності. Існує цілий комплекс суперечностей, який лежить в основі виникнення і розвитку екстремізму. До них відносять:

– суперечності соціального характеру. Зростання майнової нерівності; призупинення темпів формування середнього прошарку, який має забезпечувати соціальну стабільність; розширення кримінальних кіл за рахунок маргіналізованих та збіднілих індивідів; набуття конфліктними

ситуаціями виробничого, національного, етнічного, релігійного характеру особливого значення. Формування явищ, що характеризують соціальну напруженість: розбалансованість функціонування окремих сфер суспільного життя; зниження рівня життя населення; формування соціальних груп протистояння, однією з сторін якого виступає існуюча влада;

– суперечності економічного характеру. Економічні реформи не відповідають результатам очікувань окремих прошарків суспільства, занадто висока ціна трансформацій, яка виражається у падінні виробництва, зростаючому безробітті тощо.

Ці чинники живлять екстремізм. Екстремістські організації і рухи проводять свої акції часто поза законодавчими рамками. Екстремізм виступає проти існуючих державних, суспільних інститутів і структур, намагаючись підірвати їх стабільність, максимально змінити або ж знищити їх задля своїх власних цілей, нерідко і за допомогою силових методів. Загалом, екстремізму не характерні компроміси, переговори та домовленості [3, с. 66].

За часів СРСР тема екстремізму не порушувалася і тільки починала набирати актуальності в країнах Заходу. На пострадянському просторі про проблему екстремізму заговорили у середині 1990-х років.

Головними відмінностями екстремізму в країнах СНД від західних демократій, як десять років тому, так і тепер, можна назвати 1) високу швидкість поширення; 2) великий масштаб; 3) відсутність ефективних методів протидії [2, с. 19]. Усі вони зумовлені не стільки стихійною демократизацією суспільства і економіки, скільки відсутністю усвідомлення наслідків, до яких може призвести поширення подібної ідеології. Також поширене сприйняття екстремізму як проблеми відповідних органів влади (адміністративних і силових структур), а не як чинника, котрий за своєю суттю може створювати загрозу і стабільності існування соціальних інститутів, завдяки яким функціонує суспільство, і безпеці країни в цілому.

Для більш повного усвідомлення особливостей екстремізму необхідно звернутися до опитувань, які почали проводитися у Росії з 1998 р. Фондом “Общественное мнение”. В опитувальнику було поставлене запитання “Які з проявів екстремізму ви вважаєте найбільш небезпечними?” і надано перелік із дванадцяти варіантів відповідей, серед яких респондентам необхідно було обрати три. З-поміж індикаторів екстремізму було названо: захоплення заручників задля досягнення політичних цілей; політичні вбивства, фізичні розправи; акції протесту із застосуванням насильства, підпали, вибухи, вуличні безлади; приниження, образи, погрози у бік людей іншої національності чи віросповідання; пропаганда фашизму, включаючи використання фашистської символіки, одягу, вітань; паплюження пам’ятників, храмів, могил; проголошення переважних прав однієї нації та релігії над іншою; заклики до насильницького усунення президента та уряду; залякування, переслідування політичних опонентів; заклики до заборони існуючих партій та рухів; заклики до ліквідації свободи друку; інші крайні форми вираження ідеологічних поглядів [4].

Загалом згідно з результатами опитувань поняття екстремізму асоціюється найчастіше з такими характеристиками, як жорстокість, агресія, тероризм, бандитизм, націоналізм, антидержавна діяльність, захоплення влади тощо [4]. Звісно, цей перелік не претендує на виключність і повноту (більше того, за останнє десятиліття він поповнився іншими складовими), але дає змогу скласти більш повне уявлення про широту терміна. На сьогодні він поповнився й такими характеристиками: це відповідні заклики, акти громадянської непокори, прямі терористичні акти, силові захоплення будівель тощо. Вивчення екстремізму та його суті потрібне для кращого розуміння самого явища і тих загроз, які воно несе. Для цього необхідне чітке визначення поняття не тільки у соціології, а й у інших науках. Існує чимало міркувань з цього приводу. Згідно з першою точкою зору екстремізм є радикальним способом заперечення

суспільних норм. У другій йдеться про те, що екстремізм являє собою звернення до крайніх поглядів та засобів. Також під явищем екстремізму часто розуміється діяльність, спрямована на поширення ідей та положень щодо встановлення єдиної ідеології в суспільстві та поділу індивідів за майновими, релігійними ознаками тощо.

Під екстремізмом можна розуміти і будь-яку форму екстремальної соціальної поведінки. Вона може проявлятися від побутового рівня до суспільного. До поняття екстремізму можна відносити як цільові дії (наприклад, захоплення робітниками кабінету керівника задля погашення заборгованості із заробітної плати), так і спонтанні дії психічно нездорових індивідів. Можна з впевненістю стверджувати, що екстремізм – багатовимірне соціальне явище, яке проявляється у різноманітних формах і породжене нестабільністю соціальних, національних, етнічних, економічних, політичних, расових, релігійних загострень [2, с. 21].

Один із російських дослідників цього явища А.Піджаков зауважує, що сама ідеологія екстремізму абсолютно виключає будь-яке інакомислення, жорстко затверджує власну систему ідеологічних, політичних та релігійних поглядів. Доведена до абсолютизму ідеологізація екстремістських дій може призвести до створення особливого типу індивіда, який здатен втрачати контроль над власною поведінкою, без будь-яких пересторог готового на порушення суспільних норм. Для екстремізму характерне існування “духовного наставника” та його вірних послідовників і силове вирішення виникаючих конфліктів; а в ідеологічній площині – створення “образу ворога” на протидію якому мають бути кинуті всі можливі ресурси [5, с. 235]. За наявності вже згаданих суперечностей екстремізм стає максимально привабливим для окремих індивідів та соціальних груп тому, що “обіцяє” швидке усунення існуючих труднощів, здійснення гарантованого порядку та соціальне забезпечення, використовуючи задля досягнення цього жорстку систему власних ідеологічних цінностей.

Л.Уїлкоккс, американський політолог, присвятив кілька своїх робіт розгляду явища екстремізму у Сполучених Штатах. У них було сформульовано двадцять одну рису екстремізму, але я зосереджу увагу лише на ключових. Екстремізму властиві:

- максимально критичне ставлення до певного об'єкта, але не до себе;
- абсолютизація окремих явищ, чіткий їх поділ на добро і зло, відсутність будь-якої поміркованості;
- претендування на правильність лише конкретної ідеології;
- перевага за певними ознаками;
- бажання досягти безпеки і зменшити ті ризики для себе, які існують на даний момент;
- внутрішній конформізм.

Екстремізм є головною суттю ідеології, визначальною характеристикою радикально налаштованих індивідів, соціальних груп, суспільних організацій, течій тощо. Ними можуть бути будь-які організації, які виступають за знищення існуючого соціального порядку шляхом зміни існуючої державної влади у країні. До суб'єктів екстремістської діяльності потрібно також віднести і ті, ідеологія яких базується на принципах соціальної, національної, релігійної чи етнічної винятковості і переваги; на визнанні за певною групою особливої місії і права на зміну існуючого і створення нового порядку; на запереченні значення і цінності інших соціальних груп; на розпалюванні ворожнечі у суспільстві за національною ознакою. Дуже часто націоналізм небезпечно зближується з расизмом, що призводить до гострих міжіндивідуальних та міжгрупових конфліктів усередині суспільства та навіть за його межами.

Головна відмінність екстремізму від близьких за значенням понять полягає в тому, що він характеризує специфічний, надзвичайний тип або спосіб соціальної дії і містить у собі такі складові, як ціль, ідеологія, мотивація, засоби і способи дії. Екстремізмом можна називати лише такі дії, які базуються на екстремістській ідеології, тобто мотивовану екстремістською ідеологією діяльність.

До зазначеного можна віднести й суспільні, ідеологічні, релігійні рухи, які декларують звернення до початкових традиційних ідей, принципів, учень і закликають до неприйняття внутрішньої та зовнішньої політики держави, повернення до початкових джерел будь-якими засобами, у тому числі й насильницькими. Існують і інші рухи, які сповідують політику крайніх засобів і способів досягнення поставлених цілей. Різняться вони лише своїми цілями і завданнями, не обмежуючи своєю діяльністю донесення до суспільства положень своїх програм. Окрім цього, вони застосовують насильницькі й інші види протиправних дій, які спрямовані на дестабілізацію і руйнування соціальних структур і інститутів. Можна стверджувати, що екстремізм охоплює усі рухи і течії, які задля досягнення власних цілей та поглядів радикального характеру застосовують чи готові до застосування силових методів. Наприклад, тероризм можна вважати “знаряддям” екстремізму в досягненні цілей.

Дотримуючись позиції щодо екстремізму як звернення до крайніх поглядів та дій, потрібно розуміти, що подібне тлумачення даного поняття має надзвичайно широкий характер. Логічно, що при цьому можуть виникати і деякі інші запитання. Наприклад, як розуміти “крайні погляди”, у чому вони знаходять своє вираження і як їх правильно оцінювати? Подібне формулювання приводить до актуального для соціології питання: коли, як і базуючись на яких об’єктивних ознаках можна визначити конкретну дію як екстремізм? А також, чи можна вважати екстремізмом крайню точку зору на певну проблему?

Як приклад, візьмемо будь-яке різке висловлювання окремого індивіда під час розмови із співбесідником – чи можна класифікувати його як екстремізм? З позиції наведеного визначення – так. Але тоді виникає абсурдна ситуація, тому що в такому випадку кожна людина є екстремістом. Така постановка проблеми викликає інше запитання: яка дія є екстремізмом? Найреальніше, що суть екстремізм-

му не тільки у поширенні крайніх поглядів, а й у супроводі їх насильницькими діями. Під такими діями можна розуміти діяльність індивідів, соціальних груп і організацій, спрямовану на насильницьку зміну існуючого соціального порядку, організацію збройних формувань, підбурювання до національної, расової чи релігійної ворожнечі, а також публічні заклики до протиправних дій. Але і в такому випадку цим можна не охопити поняття екстремізм. До нього було б правомірно відносити і такі дії, як убивства, обмеження прав і свобод громадян, захоплення заручників, масові беспорядки, акти вандалізму, збройне повстання, диверсію, посягання на життя індивіда, геноцид тощо.

Екстремізм за своєю суттю передбачає сукупність ознак, серед яких можна було б виокремити діяльність громадських чи інших видів організацій, посадових осіб або індивідів, яка виражається у крайніх поглядах на існуючі проблеми і супроводжується діями протизаконного характеру, спрямованими на її задоволення та вирішення. Йдеться про те, що було б неправильно говорити про те, що суть екстремізму вичерпується лише крайніми проявами. Окрім цього, існує доволі тісний зв'язок з діями насильницького характеру, які знаходять свій прояв у жорстких та агресивних формах.

Якщо говорити не з соціологічної, а з правничої позиції, то фактично під поняття екстремізму можна підвести діяльність будь-якого суб'єкта. Саме тому важливим завданням щодо чіткого визначення і окреслення поняття екстремізму є недопущення ситуації, коли тлумачення цього явища дає змогу боротися не стільки зі справжніми екстремістами, скільки з інакодумцями.

Неоднозначне визначення екстремізму та його оцінка, відсутність єдиного погляду на його прояви можуть призвести і до більш серйозних наслідків – навіть до втрати державності. Розвиток суспільства і держави демократичним шляхом неодмінно супроводжуватиметься появою суб'єктів, діяльність яких з часом виходить за межі су-

спільних норм, зокрема правового поля. Зважаючи на те, що екстремізм є складним явищем, йому притаманні ознаки, які полягають у створенні певної громадської організації, групи чи руху задля боротьби з існуючим соціальним порядком або державним устроєм; діяльності суб'єктів, спрямованої на поширення власних ідей, доктрин, вчень, які містять крайні погляди і суперечать існуючим соціальним нормам та законодавству; ідеології, що супроводжується застосуванням насильства чи інших засобів, які порушують встановлені на законодавчому рівні заборони.

Існує необхідність запропонувати більш повне визначення екстремізму. Екстремізм – це діяльність суб'єктів, яка базується на прихильності до крайніх поглядів і супроводжується публічними насильницькими діями, спрямованими на заперечення існуючого соціального та конституційного порядку [2, с. 21]. Розглядаючи головних суб'єктів екстремістської діяльності, важливо вміти абстрагуватися від індивідуального рівня і перевести головну увагу на рівень суспільний. До них можна віднести групи, рухи, партії, течії; націоналістичні, расистські, фашистські, релігійні об'єднання; соціальні, політичні та економічні бази; зовнішні та внутрішні багаторівневі зв'язки; джерела ідеологічного та матеріального підживлення; третіх осіб, котрі виявляють підтримку цього напрямку.

В українському законодавстві також існує визначення поняття екстремізму. Буде зайвим говорити, що саме законодавство регулює життєдіяльність конкретного суспільства, встановлюючи правові норми, які підтримують або ж принаймні не заперечують норми соціальні.

Звернення до явища екстремізму в Україні на державному рівні відбулося у 1994 р. Саме тоді було підписане розпорядження Президента України, що мало назву “Про заходи щодо проведення Міжнародного конгресу “За світ без екстремізму і фашизму”. Цей захід зумовлювався необхідністю об'єднання зусиль народів для відвернення

пропаганди фашизму, екстремізму та великодержавного шовінізму.

Починаючи з 2000 р., на рівні країн-учасниць СНД були ухвалені сім міждержавних документів “Про програму співробітництва держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з тероризмом та іншими насильницькими проявами екстремізму”.

Щодо внутрішнього законодавства, то лише у 2002 р. була зроблена (пізніше – відхилена) спроба ухвалення Закону України “Про протидію політичному екстремізму”. Передусім потрібно звернутися до дефініції поняття політичного екстремізму. Це заслуговує окремої уваги, адже перед нами фактично перша спроба на державному рівні окреслити межі одного з видів екстремізму – політичного. Отже, “політичний екстремізм – це діяльність об’єднань громадян, інших організацій, посадових осіб і громадян, спрямована на насильницьку зміну конституційного ладу України, насильницьке захоплення влади або насильницьке утримання влади, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, організацію незаконних збройних формувань, розпалювання міжетнічної, расової або релігійної ворожнечі, а також публічні заклики до вчинення в політичних цілях протиправних діянь” [4].

Значно більш актуальним і детальним став законопроект “Про протидію екстремізму”, внесений на розгляд Верховної Ради України два роки тому. Не можна оминати запропоновані автором проекту народним депутатом О.Антіповим визначення поняття екстремізму. В законопроекті пропрацьовано основні поняття і зроблена спроба окреслити межі, в яких існує і діє екстремізм.

Отже, екстремізм (екстремістська діяльність) – це:

1) діяльність суспільних і релігійних об’єднань або інших організацій, або засобів масової інформації, або фізичних осіб по плануванню, організації, підготовці та здійсненню дій, спрямованих на насильницьку зміну засад конституційного ладу й порушення цілісності держави; підрив

безпеки держави; захоплення влади або присвоєння владних повноважень; створення незаконних збройних формувань; здійснення терористичної діяльності; розпалення расової, національної або релігійної ворожнечі, а також соціальної ворожнечі, пов'язаної з насильством або закликами до насильства; приниження національної гідності; здійснення масового безладу, хуліганських дій і актів вандалізму за мотивами ідеологічної, політичної, расової, національної або релігійної ненависті або ворожнечі, відповідно за мотивами ненависті або ворожнечі стосовно будь-якої соціальної групи; пропаганда винятковості, переваги або неповноцінності громадян за ознакою їх соціальної, расової, національної, релігійної або мовної належності;

2) пропаганда й публічне демонстрування нацистської атрибутики, символіки чи атрибутики та символіки, подібної до неї;

3) публічні заклики до здійснення зазначеної діяльності або дій;

4) фінансування зазначеної діяльності, інше сприяння її здійсненню або здійснення зазначених дій, у тому числі шляхом надання для здійснення зазначеної діяльності фінансових засобів, нерухомості, навчальної, поліграфічної й матеріально-технічної бази, телефонного, факсимільного та інших видів зв'язку, інформаційних послуг, інших матеріально-технічних засобів [6].

Екстремістська організація визначається як “суспільне або релігійне об'єднання або інша організація, яка здійснює екстремістську діяльність”, а екстремістські матеріали – “призначені для оприлюднення документи, інформація на інших носіях, що закликають до здійснення екстремістської діяльності чи обґрунтовують або виправдовують необхідність здійснення такої діяльності, у тому числі національну чи расову перевагу, або практику здійснення військових та інших злочинів, спрямованих на повне або часткове знищення будь-якої етнічної, соціальної, расової, національної, релігійної групи” [6].

Стосовно такого визначення терміна “екстремізм” слід зазначити, що у ньому з поля зору випущена така характеристика екстремізму, як схильність до крайніх, радикальних поглядів. Водночас визначення поняття зводиться лише до дій, спрямованих на насильницьку зміну конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, громадської безпеки та низки інших дій насильницького характеру. Так чи інакше таке досить розгорнуте визначення екстремізму мало б містити більш повний перелік особливостей, які пов’язані з проявами екстремізму.

Отже, є потреба звернути більш прискіпливу увагу на проблему екстремізму щодо українських реалій.

Література

1. Ещенко С. Экстремизм: понятие и причины распространения / С. Ещенко // Общество и право. – 2008. – № 3. – С. 37–39.
2. Истомин А., Лопаткин Д. К вопросу об экстремизме / А.Истомин, Д.Лопаткин // Современное право. – 2005. – № 7. – С. 19–24.
3. Ещенко С. Экстремизм: понятие и причины распространения / С. Ещенко // Общество и право. – 2008. – № 3. – С. 37–39.
4. Проект Закону України “Про протидію політичному екстремізму” від 4 червня 2002 року / О.М.Волков [та інші] // Комітет Верховної Ради України з питань правової політики.
5. Пиджаков А. Борьба с политическим экстремизмом и терроризмом: Проблемы изучения / А.Пиджаков // Правоведение. – 2003. – № 3 (248). – С. 234–244.
6. Проект Закону України “Про протидію екстремізму” від 10 липня 2007 року / О.М.Антіпов [та інші] // Комітет Верховної Ради з питань національної безпеки і оборони.